

Ustrojavanje organa nove vlasti: Državna/Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača – organizacija, ustroj, djelovanje

U radu se na osnovu arhivske građe i dostupne literature prati ustrojavanje Državne tj. Zemaljske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, njezina organizacija i djelovanje, postavljeni zadaci te otegotne okolnosti u kojima se cijeli rad odvijao. U konačnici nastoji se prikazati koje mjesto je Komisija zauzimala u sustavu strukturiranja nove poslijeratne vlasti u Jugoslaviji. Ključne riječi: Državna komisija za utvrđivanje zločina, Jugoslavija, Drugi svjetski rat, istražni organi

Ključne riječi: Državna/Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, Drugi svjetski rat, istražni organi

U procesu revolucionarnog nastajanja poslijeratne vlasti u Jugoslaviji osnovu su činili narodnooslobodilački odbori (NOO). S razgranatošću sustava javlja se potreba za njegovim čvršćim povezivanjem pa je 26. studenog 1942. u Bihaću osnovano Antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Jugoslavije (AVNOJ) kao vrhovni organ vlasti u Jugoslaviji.¹ Preko Inicijativnog odbora pokrenuto je osnivanje zemaljskih antifašističkih vijeća te je u lipnju 1943. organizirano i najviše političko predstavništvo Narodnooslobodilačkog pokreta (NOP) u Hrvatskoj – Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske (ZAVNOH).²

- 1 Ferdo Čulinović, *Stvaranje nove jugoslavenske države*, Zagreb 1959, 197-198; Hodimir Sirotković, Lujo Margetić, *Povijest država i prava naroda SFR Jugoslavije*, Zagreb 1990, 347; Josip Jurčević, *Bleiburg. Jugoslavenski poratni zločin nad Hrvatima*, Zagreb 2005, 87-88.
- 2 *Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske*, *Zbornik dokumenata* 1943, Zagreb 1964, 6; Hodimir Sirotković, „Državnopravno značenje odluka ZAVNOH-a za izgradnju državnosti Hrvatske u drugom svjetskom ratu“, *Časopis za suvremenu povijest*, 27/1995, br. 3, 509-510; Hodimir Sirotković, „Konstituiranje Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Hrvatske“, *Časopis za suvremenu povijest*, 5/1973, br. 3, 37; Hodimir Sirotković, *ZAVNOH Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske. Rasprave i dokumenti*, Zagreb 2002.

Kapitulacijom Italije u rujnu 1943. značajno se proširilo područje pod kontrolom partizana, kao i teritorij na kojem se razgranala mreža NOO-a.³ U cijelom sustavu nedostajao je nominalno najviši organ iako je AVNOJ već tada bio ustaljen kao vrhovni organ nove vlasti, no nedostajala je njegova *de jure* potvrda. Radi toga je sazvano Drugo zasjedanje AVNOJ-a, održano 29. i 30. studenog 1943. u Jajcu.⁴ Prema odluci, AVNOJ je imenovan vrhovnim zakonodavnim i izvršno-predstavničkim tijelom Jugoslavije. Plenum je donio odluku o „obrazovanju Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača“. U Proglasu Predsjedništva AVNOJ-a stoji: „Pobjeda je naša, sigurna i bliska [...] Ali pobjeda još nije izvojevana. Bio bi zločin prema našoj zemlji i onima koji još trpe od Hitlerovih razbojnika i njihovih slugu, ako ne bismo požurili sa istjerivanjem okupatora i uništenjem njihovih pomagača [...] Na našem putu bit će još mnogo teškoća, i žrtava, ali nama nikakva žrtva ne smije biti teška u borbi za ostvarenje velikog djela kome je već udaren temelj [...]“.⁵

Daljnje ustrojavanje novog sustava nastavljeno je i tijekom 1944., kada se konstituira zakonodavna i izvršna vlast pa ZAVNOH na trećem zasjedanju 9. svibnja 1944. u Topuskom izrasta u najviši organ vlasti u Hrvatskoj, zadužen za zakonodavne i organizacijske poslove.⁶ Pri Predsjedništvu ZAVNOH-a organizirane su četiri komisije – Zakonodavna komisija, Zemaljska vjerska komisija, Komisija za izradu prijedloga o uspostavljanju vlasti u novooslobođenim krajevima i Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, te Statistički ured.⁷ Zemaljska komisija za ratne zločine osnovana je na prvoj sjednici Predsjedništva ZAVNOH-a 18. svibnja 1944., temeljem stavka 2. čl. 4. i čl. 11. Odluke o ZAVNOH-u kao vrhovnom zakonodavnom i izvršnom narodnom predstavničkom tijelu i organu državne vlasti u Hrvatskoj od 9. svibnja 1944. i prema čl. 10. Odluke Predsjedništva AVNOJ-a o „obrazovanju državne komisije za utvrđivanje zločina

3 *Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske*, Zbornik dokumenata 1944/II, Zagreb 1970, 6.

4 F. Čulinović, *Stvaranje nove jugoslavenske države*, 204-207; H. Sirotković, L. Margetić, *Povijest država i prava naroda SFR Jugoslavije*, 346.

5 Leon Geršković, *Dokumenti o razvoju narodne vlasti*, Zagreb 1983, 266-267.

6 *Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske*, Zbornik dokumenata 1944/II, Zagreb 1970, 663-665; H. Sirotković, L. Margetić, *Povijest država i prava naroda SFR Jugoslavije*, 361; H. Sirotković, „Državnopravno značenje odluka ZAVNOH-a za izgradnju državnosti Hrvatske u drugom svjetskom ratu“, 511; Nada Kisić Kolanović, *Razvoj Narodne vlasti u Hrvatskoj 1943-1945*, magistarski rad, Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb 1979, 21.

7 *Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske*, Zbornik dokumenata 1944/III, Zagreb 1975, 10-11; H. Sirotković, „Državnopravno značenje odluka ZAVNOH-a za izgradnju državnosti Hrvatske u drugom svjetskom ratu“, 513; H. Sirotković, *ZAVNOH Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske*, 157; J. Jurčević, *Bleiburg. Jugoslavenski poratni zločin nad Hrvatima*, 98.

okupatora i njihovih pomagača“ od 30. studenog 1943. godine.⁸ Na idućoj sjednici Predsjedništva, održanoj 18. lipnja 1944., imenovani su članovi Komisije, dok su upute o njezinu radu donesene 25. kolovoza iste godine.⁹

Tako je do kraja 1944. gotovo u potpunosti izgrađen aparat narodne vlasti na čelu sa ZAVNOH-om. Pripreme za preuzimanje vlasti započele su tijekom ljeta 1944.,¹⁰ pa tako u smjernicama za preuzimanje vlasti stoji da će se preuzimati zgrade i arhivi sudova i pravosudnih ustanova iz razdoblja NDH.¹¹ U istom smislu progovara i direktivno pismo iz rujna 1944. prema kojemu: „Mi moramo biti potpuno pripravni da u danom času preuzmemo vlast [...] Sve mora biti već danas spremno za taj čas i ničega ne smije biti, što bi nas u tome moglo iznenaditi i zateći nepripravne“.¹²

Odlukom AVNOJ-a osnovana je pri Predsjedništvu Nacionalno komiteta oslobođenaj Jugoslaivje Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača.¹³ Na sjednici NKOJ-a 6. svibnja 1944. donesen je i Pravilnik o radu Komisije, koji je stupio na snagu 8. svibnja 1944.¹⁴ Poslije donošenja Pravilnika imenovani su članovi Državne komisije. Za predsjednika je izabran dr. Dušan Nedeljković (profesor na beogradskom sveučilištu), dok je za tajnika određen dr. Vlada Jokanović (odvjetnik u Sarajevu). Kao članovi imenovani su Svetozar Rittig, Makso Šnuderl, Jaka Avšić, Pero Krstajić, Pavel Šatev te Pero Mijačević. Nakon odlaska V. Jokanovića na njegovu dužnost stupio je Ivan Grgić. U dopisu namijenjenom „dru- gu Vladi“ (Vladimiru Bakariću – op. a.), Dušan Nedeljković opisuje Ivana Grgića kao „vrednoga i odanog čoveka [...] Stari partizan, naoružan pravnim iskustvom sedmomesečnoga rada u Komisiji“.¹⁵ Gotovo svi članovi komisija (Državne i zemalj-

8 *Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske*, Zbornik dokumenata 1944/III, 28-30.

9 *Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske*, Zbornik dokumenata 1944/III, 101, 103-104; *Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske*, Zbornik dokumenata 1944/III, 262-267.

10 N. Kisić Kolanović, *Razvoj Narodne vlasti u Hrvatskoj 1943-1945*, 85-88.

11 *Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske*, Zbornik dokumenata 1944/III, 279-281.

12 *Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske*, Zbornik dokumenata 1944/III, 321.

13 *Prvo i Drugo zasjedanje Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije: 26. i 27. novembra 1942. u Bihaću: 29. i 30. novembra 1943. u Jajcu po stenografskim beleškama i drugim izvorima*, priir. Slobodan Nešović, Beograd 1953, 241; *Službeni list Demokratske Federativne Jugoslavije*, god I, br. 1, 1. veljače 1945.

14 Arhiv Jugoslavije (dalje: AJ) (Beograd), fond. 110 – Državne komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača (dalje: DK), kut. 1, 2; *Zapisnici NKOJ-a i privremene vlade DFJ 1943-1945*, priir. Branko Petranović i Ljiljana Marković, Beograd 1991, 14; *Upute za rad Opštinskih komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača*, Tuzla 1945, 6-7; Hrvatski državni arhiv (dalje: HDA) (Zagreb), fond 306 – Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača (dalje: ZKRZ) Glavni urudžbeni zapisnik (dalje: GUZ), kut. 1, list 22, 20. kolovoza 1944., br. 2.

15 HDA, fond 279 – Predsjedništvo Vlade Narodne Republike Hrvatske (dalje: Predsjedništvo vlade NRH), kut 29, Opći odjel, Opći spisi, br. 206.

skih) bili su komunisti ili simpatizeri Komunističke partije (KP).¹⁶ Kada se govori o D. Nedeljkoviću, nerijetko ga se opisuje kao čovjeka „toliko ispunjenog svojim zanimanjem koji je u sebi video legitimnog branitelja marksističke nauke“.¹⁷ Sva državna tijela bila su obavezna pomagati rad Komisije, koja je direktno odgovarala NKOJ-u, kasnije Privremenoj Vladi Demokratske Federativne Jugoslavije, odnosno Vladi Federativne Narodne Republike Jugoslavije.¹⁸

Do 20. listopada 1944. Državna komisija radila je na Visu. Preseljenjem u Beograd razvija se administrativna organizacija i djelatnost Komisije koja je krajem 1945. zapošljavala 439 osoba. Nakon samo četiri dana po Beogradu su istaknuti plakati namijenjeni „Narodima Jugoslavije“, u kojima se navodi: „pravda mora biti u potpunosti zadovoljena, svi zločini kažnjeni, a svaka šteta nadoknađena“ te se pozivalo na suradnju: „Zato svjesni narodni borci i rodoljubi koji imaju dokazni materijal za ma koji zločin i ma koju štetu koju su okupatori i njihovi pomagači počinili našim narodima, dostavljajte ga organima narodne vlasti.“¹⁹

U organizacijskom smislu Komisija se sastojala od nekoliko odjeljenja i službi.²⁰ Pravno odjeljenje bilo je zaduženo za pripremanje odluka o ratnim zločincima, izrađivanje elaborata i tematskih referata o pojedinim kategorijama ratnih zločinaca te sastavljanje šematizama. Osim toga, ono je pregledavalo odluke zemaljskih komisija i predlagalo te odluke na potvrdu, vršilo istražne radnje putem saslušavanja, izrađivalo popise utvrđenih ratnih zločinaca i izdajnika, pripremalo suđenja u zemlji i inozemstvu, pripremalo prijedloge za sekvestraciju neprijateljske imovine. Za Komisiju za ratne zločine Ujedinjenih naroda (United Nations War Crimes Commission / UNWCC) sastavljalo je sinoptičke preglede suđenja ratnim zločincima u zemlji te pratilo razvoj teorije i prakse međunarodnog ratnog krivičnog prava.²¹ Istražno odjeljenje djelovalo je tijekom 1945. i 1946. kada su uglavnom završene sve istražne radnje, a nakon toga poslove preuzima Pravno odjeljenje. Propagandno odjeljenje sastavljalo je saopćenja i publikacije, a s obzirom na izvršeni zadatak, ugašeno je također 1947. godine. Izvršno odjeljenje pokrenuto je zbog sve većeg porasta administracije vezane uz poslove izručivanja iz inozemstva. Ono je bilo zaduženo za održavanje veza Državne komisije s delegacijama u inozemstvu i dostavljanje materijala potrebnih za izručenja. Registracijsko odjeljenje bilo je zaduženo za vođenje

16 Zlatko Begonja, „Okružna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača Zadar (1944.-1946.)“, u: *Zadar i okolica od Drugoga svjetskog rata do Domovinskog rata*, gl. ur. Tado Oršolić, Zadar 2009, 30. Albert Vajs, „Rad Komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača“, *Anali Pravnog fakulteta*, Beograd, god IX, br. 1, januar-mart 1961, 389.

17 Srdan Cvetković, *Između srpa i čekića. Represija u Srbiji 1944-1953*, Beograd 2006, 251.

18 *Upute za rad Opštinskih komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača*, 7.

19 *Upute za rad Opštinskih komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača*, 1-2; S. Cvetković, *Između srpa i čekića. Represija u Srbiji 1944-1953*, 251.

20 Struktura Komisije utvrđena je na temelju Izvještaja dr. Nedeljkovića o radu Državne komisije. Vidjeti: AJ, fond. 110 – DK, kut. 1-1, Izvještaj dr. Nedeljkovića o radu Državne komisije, str 3-7.

21 AJ, fond. 110 – DK, Inventar, Beograd 1976., IV.

knjiga, dok je Personalni odjel obavljao sve poslove vezane uz djelatnike, a djelovao je do listopada 1946. godine. Komisija je imala i svoje ispostave u Njemačkoj,²² Austriji²³ i Italiji²⁴ zadužene za obavljanje informativnih i istražnih poslova. Za rad ovih delegacija bilo je potrebno slaganje odnosnih savezničkih vojnih vlasti i njihovih vlada. One su bile pod izravnom upravom Državne komisije, a u personalnim i disciplinskim pitanjima spadale su pod jugoslavenske vojne organe, ukoliko se radilo o vojnim licima.²⁵

Za komunikaciju s Komisijom Ujedinjenih naroda u Londonu bila je zadužena posebna delegacija akreditirana u listopadu 1943., a legalizirana od Vlade DFJ u veljači 1945. godine. Jugoslavenska delegacija trebala je zastupati interese FNRJ u cjelokupnom radu UNWCC te na temelju odluka Državne komisije na engleskom formulirati optužbe i podnositi ih Komisiji Ujedinjenih naroda i redigirati note ambasada koje su upućivane radi odobrenja ekstradicije. Delegacija je ukinuta u svibnju 1947., a njezine poslove preuzela je ambasada FNRJ u Londonu.²⁶ U svom radu ona je izravno koristila različite jugoslavenske misije, delegacije i časnike za vezu u savezničkim vojskama i državama te strukturu jugoslavenskog ministarstva inozemnih poslova.²⁷ Iz svega navedenog jasno proizlazi da je utjecaj i djelatnost Komisije bila širokog dosega.

Rad Državne komisije može su uvjetno podijeliti na tri faze. Prva faza pokriva razdoblje od osnutka Komisije do kraja ratnih operacija, kada dolazi do organiziranja komisija te povezivanja i umreženosti njezinog sustava. Druga faza povezana je s razdobljem vrlo intenzivnog rada od sredine 1945. do sredine 1946. U posljednjoj

22 Delegacija u Njemačkoj (američka zona) bila je smještena u Frankfurtu na Majni, a nakon toga se selila u Wiesbaden, Augsburg, Freising i München. Jedan istražni tim povremeno je radio i u Dachau. Misija je ukinuta u siječnju 1948., a njezine poslove preuzima Vojna misija u Berlinu. Britanska zona osnovana je pri Štabu 21. armijske grupe sa sjedištem u Bad Salzfluenu dok je u francuskoj zoni sjedište bilo u Baden-Badenu. Vidjeti: AJ, fond. 110 – DK, Inventar, VII.

23 U Austriji misija je bila pri Savezničkom kontrolnom savjetu u Beču. Početkom 1948. poslove preuzima Vojna misija u Berlinu. Postojali su i istražni timovi u Salzburgu i Klagenfurtu te posebne ekipe koji su pratile suđenje u Nürnbergu. Vidjeti: AJ, fond. 110 – DK, Inventar, VII.

24 U travnju 1945. Jugoslavija je od Glavnog stožera savezničkih snaga (*Allied Forces Headquarters*) u Italiji zatražila dozvolu ulaska u Italiju i rad svojih misija (prema odlukama konferencija u Moskvi i Jalti), kako bi istražila zločine koje su počinili njezini građani i pripadnici okupatorske vojske tijekom rata u Jugoslaviji. Istražni postupak Državne komisije navodno je trebao obuhvatiti više desetaka tisuća osoba koje su se nalazile u savezničkim izbjegličkim logorima i zatvorima, a kao razlog navodi se – istraga radi podizanja optužbe i privođenja pravdi. Vidjeti: Slobodan Nešović, *Temelji Nove Jugoslavije*, Beograd 1973, 161. Za Italiju je bila zadužena delegacija Vlade FNRJ u Savjetodavnom vijeću u Rimu, a poslije uspostave diplomatskih odnosa s Italijom zadatak je preuzelo Poslanstvo FNRJ. Vidjeti: AJ, fond. 110 – DK, Inventar, VIII.

25 AJ, fond. 110 – DK, Inventar, VI.

26 *Dokumenti iz istorije Jugoslavije* tom I, prir. Miodrag Đ. Zečević i Jovan P. Popović, Beograd 1996, 25.

27 *Dokumenti iz istorije Jugoslavije* tom I, 44; A. Vajs, „Rad Komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača“, 390.

fazi dolazi do postupnog smanjenja intenziteta rada, sve do gašenja Državne komisije 12. travnja 1948. godine.²⁸ Nakon toga pitanje utvrđivanja zločina uglavnom je zaključeno, no ostalo je otvoreno pitanje izručenja zločinaca koji su se nalazili u inozemstvu.

Na temelju odluke AVNOJ-a i Pravilnika NKOJ-a tijekom 1944. ustanovljene su i zemaljske komisije oslonjene na razgranatu mrežu lokalnih odbora i organa.²⁹ Već 19. veljače na prvom zasjedanju Slovenskog narodnooslobodilačkog saveza (SNOS) u Črnomlju osnovana je komisija u Sloveniji.³⁰ Dana 12. svibnja organizirana je komisija Crne Gore, a šest dana kasnije (18. svibnja) osnovana je i Komisija za Hrvatsku.³¹ Bosna i Hercegovina dobila je svoju Komisiju na drugom zasjedanju Zemaljskog antifašističkog vijeća BiH, održanom od 30. lipnja do 2. srpnja 1944.,³² a slijedila ih je i Makedonija 14. kolovoza. Zemaljska komisija Srbije osnovana je odlukom Predsjedništva Antifašističke skupštine narodnog oslobođenja Srbije (ASNOS) tek 11. studenoga,³³ a nedugo nakon toga strukturirana je i Pokrajinska komisija za Vojvodinu (21. studenog)³⁴ i Okružna komisija za Kosovo i Metohiju.

Broj komisija osnivanah na nižim razinama ovisio je o opsegu posla, pa je tako u vrijeme najintenzivnijeg rada djelovalo 65 okružnih, 299 sreskih i 1210 općinskih komisija.³⁵ Osim toga, osnovano je i 28 *anketnih komisija*, koje su imale zadaću „da

28 *Službeni list Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, god IV, br. 30, 12. travnja 1948.; A. Vajs, „Rad Komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača“, 389. Taj princip vidljiv je i kroz broj djelatnika kojih je krajem 1944. bilo 120, krajem 1945. 439, krajem 1946. tek 229, a kroz 1947 ostalo ih je 96.

29 AJ, fond. 110 – DK, kut. 1., 1-298-300.

30 *Dokumenti o varnostno-obveščevalni službi OF narodni zaščiti in pravosodju 1941-1945.*, ur. Jože Čertalič i Jože Novak, Ljubljana 1976, 243-244; *Dokumenti o razvoju ljudske oblasti v Sloveniji*, ur. Makso Šnuderl, Ljubljana 1949, 141; Damijan Guštin, „Tisk narodnoosvobodilnega gibanja 1944-1945 o organih za ugotavljanje vojnih zločinov“, *Prispevki za novejšo zgodovino*, 33/1993, br. 1-2, 111.

31 *Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske*, Zbornik dokumenata 1944/III, 28-30. Tek 9. lipnja 1945. Predsjedništvo Vlade NRH dostavlja Zakonodavnoj komisiji uredbu o uređenju Zemaljske komisije za Hrvatsku. Ista je imala primjedbe za koje je rečeno da će biti ispravljene te konačno potvrđene od strane Predsjedništva Vlade. HDA, fond 279 – Predsjedništvo vlade NRH, kut 29, Opći odjel, Opći spisi, br. 416.

32 *Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine Dokumenti 1943-1944*, Sarajevo 1968, 240; *Upute za rad Opštinskih komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača*, 8.

33 *Velika Antifašistička skupština narodnog oslobođenja Srbije (9-12. novembra 1944)*, Beograd 1945, 245.

34 Michael Portmann, *Die kommunistische Revolution in der Vojvodina 1944-1952. Politik, Gesellschaft, Wirtschaft*, Kultur, Wien 2008, 201-202. Treba napomenuti kako se u literaturi navodi da je Pokrajinska komisija za Vojvodinu osnovana neposredno pred oslobođenje Vojvodine 17. rujna 1944. Vidjeti: Aleksandar Kasaš, *Madari u Vojvodini 1941-1946*, Novi Sad 1996, 200-201.

35 A. Vajs, „Rad Komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača“, 390.

istražuju i utvrđuju neke zločine većeg obima ili specifičnog karaktera³⁶. Komisije su djelovale do travnja 1948. kada su ukinute. Prema nekim tumačenjima, njihovo ukidanje bilo je potaknuto gašenjem i Komisije Ujedinjenih naroda, kao i potrebom da se potisnu i zaborave zločini počinjeni u ratu, ali i prevladaju nacionalni razdori.³⁷ Prema Pravilniku o radu Državne komisije stoji da će ona „objedinjavati, koordinirati i kontrolisati rad zemaljskih komisija. Zemaljske komisije će sav prikupljeni materijal dostavljati Državnoj komisiji na daljnji postupak.“³⁸ Stoga je u ovakvoj organizaciji Državna komisija imala „ulogu organizatora i koordinatora cele službe i na rad na nekim najvažnijim poslovima, kao na primer na obradi materijala o najkrupnijim zločincima, a naročito na rad na međunarodnom polju“.³⁹ Sukladno tome, Državna komisija izdala je 15 općih uputstava za sve zemaljske i podređene im komisije te niz posebnih uputstava koja su se odnosila na rad i zadatke pojedinih komisija.

Odlukom Predsjedništva ZAVNOH-a 18. lipnja 1944. imenovani su članovi Zemaljske komisije za Hrvatsku. Za predsjednika je postavljen dr. Ante Mandić, odvjetnik iz Opatije i član Predsjedništva AVNOJ-a i ZAVNOH-a. Za članove su imenovani Ilija Ćuk, dr. Ferdo Čulinović, tajnik Komisije, Simo Eror, Petar Lasta, Stanko Opačić-Ćanica, potpredsjednik Komisije, Stjepan Prvčić, Branko Sućević, Stjepan Šalamun i Petar Škarica.⁴⁰ Prema popisu proizlazi da su među članovima prisutne osobe različitih nacionalnosti, društvenog statusa i obrazovanja – pretpostavljam da je osnovna namjera bila da se tako „pokrije“ sva populacija i dobije određena ravnoteža, pa makar i ona partijskog smisla. Prema analizi A. Vajsa proizlazi kako je „kvalitet aparata bio veoma različit. Pored manjeg broja kvalifikovanih i iskusnih stručnjaka, bilo je pretežno stručnjaka bez dovoljno stručnog znanja i iskustva a često i potpunih početnika. Naravno, to se donekle odražavalo i na nivou nekih delatnosti, te je kvalifikovani stručni aparat morao uložiti velike napore da bi

36 A. Vajs, „Rad Komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača“, 381. Zemaljska komisija Hrvatske osnovala je Anketne komisije za ispitivanje kulturne suradnje s neprijateljem; za utvrđivanje zločina u koncentracionom logoru Jasenovac, za utvrđivanje zločina u koncentracionom logoru Slano na Pagu, za utvrđivanje masovnih zločina u Staroj Gradiški, za ispitivanje masovnih zločina u Maksimiru, za utvrđivanje masovnih zločina u Kostajnici, za utvrđivanje masovnih zločina u Slobošćini i za utvrđivanje masovnih zločina u Lepoglavi.

37 *Dokumenti iz istorije Jugoslavije* tom I, 12-13, 74. Savo Skoko, Milan Grahovac, *Zločini Nezavisne Države Hrvatske i njemačkog okupatora u Hercegovini 1941-1945*, Gacko – Beograd 2011, 8-11. U navedenoj knjizi se tendenciozno i netočno prikazuje rad komisija za utvrđivanje zločina. Gašenje komisija pripisano je pretjeranom utjecaju „hrvatskih nacionalista“, a kao zalog za miran zajednički život. Osim toga, netočno se navodi kako su komisije radile do početka 60-ih godina kada se, prema navodima, uslijed pretjerane federalizacije i inklinacije u desno, potiče njihovo gašenje.

38 *Upute za rad Opštinskih komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača*, 6.

39 A. Vajs, „Rad Komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača“, 381.

40 *Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske*, Zbornik dokumenata 1944/III, 103-104.

po mogućnosti suzbijao i popravljao posljedice takvih slabosti i izvesne tendencije ka površnosti i improviziranju [...]“.⁴¹

Zemaljska komisija sastojala se od tri odsjeka: opći odsjek, odsjek za „neprijateljsku imovinu“ i odsjek za ispitivanje neprijateljske arhive, koji prema dokumentu iz ožujka 1945. radi u Splitu, s obzirom da se tamo, kako se navodi, „nalazi najveći dio zaplijenjenih neprijateljskih arhiva“.⁴²

Glavni zadatak Komisije prema Uputstvu za rad, izdanom 25. kolovoza 1944., bio je da prikuplja podatke i dokazni materijal (prijave oštećenika, svjedočanstva, razne osobne dokumente, fotografije, tisak, literaturu, pisma, letke i dr.), pomoću kojega se ustanovljuje odgovornost i postojanje zločina, njegovo izvršenje, vrsta, vrijeme, mjesto i način počinjenja, te odgovornost počinitelaca i njihovih suučesnika, kako bi se nad njima, nakon provedenog postupka, izrekla kazna od strane nadležnih sudova. Osim toga, Komisija je zadužena da vrši klasifikaciju ratnih zločina i sastavlja popise ratnih zločinaca i njihovih pomagača te statističke preglede prijavljenih i poznatih zločina.⁴³

Prema odluci ZAVNOH-a zadaća Zemaljske komisije Hrvatske bila je „da ustanovi i izvidi, te privede kazni sve krivce za ratne zločine, koje su na području Hrvatske za vrijeme neprijateljske invazije tokom oslobodilačkog rata na bilo koji način počinili okupatori ili njihovi pomagači protiv osnovnih interesa naroda“.⁴⁴ Prema članku 2. Uputstava radilo se o „organiziranju, pomaganju, olakšavanju akcija ili predvođenju neprijateljskih oružanih formacija ili njihovih pojedinih pripadnika [...] bilo služeći neprijatelju kao vodiči i tumači [...] pomagalo neprijatelja da oslabi otpornu snagu našeg naroda i lakše izvrši okupaciju zemlje [...] umorstvima, masovnom klanju ili ubijanju pojedinaca, o tjelesnim povredama [...] o svakovrsnom ograničavanju lične slobode [...] bombardiranju [...] o svim radnjama, kojima se ma kako pomagalo neprijateljske oružane formacije [...] ili se prikupljalo za nj materijalna sredstva [...] o svakovrsnoj propagandi u prilog neprijatelju [...] o djelima, kojima se [...] grubo vrijeđalo narodnu čast i njegove tradicije“.⁴⁵ Josip Jurčević navodi kako je, s obzirom na ovako postavljeni zadatak i kasnije djelovanje Komisije, posao utvrđivanja žrtava rata bio „u drugome planu i predstavljao je jedno od sredstava s kojima se namjeravalo ostvariti glavni cilj – kazniti osobe koje se s motrišta pravno-političkog sustava nastalog na temeljima AVNOJ-a smatralo zločincima“.⁴⁶ Taj zaključak temelji na tekstu Alberta Vajsa o radu Komisije za utvrđivanje zločina

41 A. Vajs, „Rad Komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača“, 391.

42 HDA, fond. 306 – ZKRZ GUZ, kut. 3, br. 237, 11. ožujka 1945.

43 *Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske*, Zbornik dokumenata 1944/III, 262, 266.

44 *Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske*, Zbornik dokumenata 1944/III, 28.

45 *Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske*, Zbornik dokumenata 1944/III, 262–263.

46 Josip Jurčević, *Nastanak jasenovačkog mita. Problemi proučavanja žrtava Drugog svjetskog rata na području Hrvatske*, Zagreb 1998, 2005, 16.

okupatora i njihovih pomagača, u kojem se navodi kako je glavni zadatak Komisije bio da „utvrđuje“ činjenice koje će onda poslužiti za pronalaženje i privođenje kazni svih zločinaca iz redova okupatora, ali i njihovih pomagača. „Uglavnom se rad Komisije od početka do kraja kretao u tim granicama, iako je ona nužno morala da vrši i neke izviđajne i istražne radnje da bi mogla zadatak utvrđivanja pravilno da obavi, naročito u prvo vreme kada još naši drugi pravosudni organi, javna tužilaštva i sudovi nisu bili dovoljno izgrađeni“. Ove izviđajne i istražne radnje nisu nužno morale služiti za utvrđivanje žrtava. To su trebala biti razna popisivanja, ekshumacije, izvidi na terenu prema kojima se dolazilo i o informacijama o žrtvama, ali to nikada nije bio primarni cilj rada Komisije. Svi podaci o žrtvama služili su samo u svrhu dokaznog materijala o odgovornosti za počinjene zločine.⁴⁷

Neposredno nakon objave Uputstva izdan je nalog prema kojem je Općinska komisija bila dužna objaviti narodu da je dužnost i pravo svakog građanina da prijavi zločin. Određeno je da se prijava predaje usmeno ili pismeno, na zapisnik, bez obzira da li je osoba oštećena ili ne navedenim zločinom. Dodaje se da „nije potrebna nikakva formalnost“, no bilo je važno da se iz prijave vidi „tko prijavljuje, koga se prijavljuje, radi čega se prijavljuje, način, mjesto, vrijeme počinjenja djela, na čiju štetu; gdje se počinilac sada nalazi, tko su suučesnici ili korisnici ovog zločina.“ Na kraju prijave uvijek mora stajati potpis jer se inače neće uzeti u obzir.⁴⁸ Uz prijavu trebalo je, u ovjerenom prijepisu, predati i sav dokazni materijal.

Zanimljivo je da se pri oznaci nacionalne pripadnosti počinitelja navodi kako treba izbjegavati oznaku „Hrvat“ ili „Srbin“, nego umjesto toga naznačiti „ustaša“ ili „četnik“. Prema tumačenju: „Ustaše i četnici svojim djelima javno su se izbacili iz redova hrvatstva i srpstva. Njihova djela dokazuju, da su anacionalni i stoga je nepravilno, da im kod opisa njihovih zločina izvršenih u službi okupatora sada pridajemo ono svojstvo, koje oni u stvari nemaju. Ustaše su zločinima rekli da sa hrvatskim narodom nemaju ništa zajedničko. Četnici su svojim nedjelima pokazali da nisu Srbi. Stoga ih ne treba tako ni nazivati [...]“. No, nakon nešto više od godinu dana, sukladno novim političkim okolnostima, proslijeđen je i drugi dopis prema kojem je zahtijevano da se u ovim rubrikama isključivo navode odrednice Hrvat i Srbin.⁴⁹ U rubrici u kojoj se upisuje mjesto zločina, valjalo bi navesti kotar, općinu ili selo u kojem je počinjen zločin. U slučaju da se radi o internaciji, konfinaciji ili odvođenju na prisilan rad, onda se navodi mjesto u kojem je žrtva boravila i iz kojeg

47 Isto.

48 *Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske*, Zbornik dokumenata 1945, Zagreb 1985, 138.

49 Zlatko Begonja, *Političke prilike i sudski procesi u Zadru od 1944. do 1948.*, doktorska disertacija, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zadru, Zadar 2007, 138; Z. Begonja, „Okružna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača Zadar (1944.-1946.)“, 32.

je odvedena.⁵⁰ Ukoliko bi bilo više prijava o istom zločinu, Komisija bi ih trebala spojiti u jedan spis.⁵¹

Zapisnici o provedenim istragama trebali su biti sastavljeni u dva primjerka, od kojih kopija ostaje u arhivi dok se original dostavlja Zemaljskoj komisiji.⁵² Direktivnim pismom Zemaljske komisije od 3. veljače 1945. nalaže se da se za svakog zločinca ispunjava poseban formular „Podataka“, čak i kada se radi o kolektivnom djelu. Opis zločina unosi se u formular „Podataka“ glavnog zločinca, dok se u rubrici „Napomena“ unose pojedinačna imena ostalih zločinaca.⁵³ Nakon toga, i za njih se izrađuju posebni formulari sa što detaljnijim osobnim podacima, dok se u ostalim rubrikama poziva na ono što se navodi kod glavnog zločinca te se dopunjuje ukoliko postoji individualna odgovornost. Takvi spisi se na kraju povezuju zajedno.

Ukoliko pak postoji više žrtava jednog zločinačkog djela nije potrebno sastavljati posebne „Podatke“, već se navodi samo jedno ime, a ostatak se prilaže na posebnom popisu. Isto tako, kada više osoba na saslušavanju govori podudarno o istom zločinu, nije potrebno u zapisnik unositi cjelovite iskaze, već je dovoljno naznačiti da svjedok iskazuje jednako kao i prvosaslušani. Kod ustanovljenja materijalne štete⁵⁴ nije potrebno opisivati detalje, već je važno odrediti približnu vrijednost. Posebno je važno da okružna komisija popunjava manjkave podatke o zločinu i zločincima. Točno je propisano da zapisnik, prijava i prilozi moraju biti poslani u dva primjerka, a formular „Podataka“ za svakog zločinca mora biti sastavljen u tri primjerka. Na potpisani formular bilo je obavezno unijeti broj općeg registra.⁵⁵

Radi utvrđivanja odgovornosti za zločine Komisija je dobila ovlaštenja da „pouzme sve radnje, kojima je cilj ustanovljenje i sačuvanje tragova i dokaza za počinjeno ili pokušano djelo“. U tu svrhu može ili sama ili po delegiranom narodnom sudu provesti potrebne istražne radnje. Kao pomoćni organi Zemaljske komisije određene su okružne komisije pri okružnim NOO-ima, koje će se sastojati od članova tamošnjih odjela za obnovu zemlje i odjela za tehničke radove te tajnika narodnog okružnog suda.⁵⁶ Već 30. kolovoza 1944. Zemaljska komisija u svojim uputama nalaže svim oblasnim i okružnim NOO-ima da trebaju osnovati oblasne i općinske komisije.⁵⁷ U cilju što efikasnijeg rada općinski NOO-i trebali su u skladu s veliči-

50 HDA, fond. 306 – ZKRZ GUZ, kut. 1, Uputstva, 20. kolovoz 1944., br. 1.

51 *Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske*, Zbornik dokumenata 1944/III, 265.

52 *Upute za rad Opštinskih komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača*, 11; *Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske*, Zbornik dokumenata 1944/III, 265.

53 HDA, fond. 306 – ZKRZ, kut. 1, Uputstva, 20. kolovoz 1944., br. 1.

54 U svom početnom radu Komisija je imala zadatak procjene ratne štete, no ubrzo je postalo jasno kako je to bio veliki zadatak koji je usporavao rad Komisije pri utvrđivanju zločina. Stoga je organizirana posebna Zemaljska komisija za utvrđivanje štete učinjene po okupatorima. Vidjeti: HDA, fond 306 – ZKRZ Centralna gradska komisija (dalje: CGK), kut. 712, br. 3291, 20. kolovoza 1945.

55 *Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske*, Zbornik dokumenata 1945, 138.

56 *Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske*, Zbornik dokumenata 1944/III, 504.

57 HDA, fond. 306 – ZKRZ GUZ, kut. 1, list 81, br 10/44.

nom svog područja i brojem počinjenih zločina odrediti potreban broj osoba koje će prikupljati podatke o zločinima počinjenim na području svoje općine.⁵⁸

Po gradovima su osnovane gradske komisije u kojima će izvršni odbori NOO-a odrediti svoja dva člana te člana ili tajnika gradskog ili nekog drugog narodnog suda s tog područja. U gradovima iznad 200.000 stanovnika osnovat će se rajonske komisije koje će biti sastavljene po istom načelu. Voditelja okružne komisije određuje izvršni odbor okružnog NOO-a, a potvrđuje ga Zemaljska komisija, dok rukovodioca općinske komisije potvrđuje okružna komisija. Radom svih rajonskih komisija rukovodi centralna gradska komisija (CGK) na čijem čelu se nalazi pročelnik kojega potvrđuje okružna komisija. Zanimljivo je kako se navodi da u komisijama „treba da bude po mogućnosti barem po jedan pravnik“.⁵⁹ Za preostala dva člana navodi se da trebaju biti „čestiti i nepristrani ljudi iz onoga kraja gdje dotični organ komisije radi“.⁶⁰ Ovakav napatuk upućuje na činjenicu da je očigledno u komisijama nedostajalo školovanih ljudi. Budući da se rad Komisije nakon preuzimanja vlasti proširivao, taj nedostatak bio je sve očitiji i vjerojatno je tražio određene kompromise od strane vlasti. No, ipak je dodatno napomenuto kako je poželjno zadovoljiti još jedan element, a to je da se u Zemaljskoj komisiji Hrvatske zaposli i „izvjestan broj Srba“.⁶¹

Svi lokalni organi trebali su vršiti postupak istrage koji će nadgledati Zemaljska komisija te kroz razne upute koordinirati rad različitih općina.⁶² Kao zadatak navodi se i da „svi oni organi, koji budu vodili i ispitivali slučajeve odgovornosti moraju pri radu biti pravedni i objektivni. Sabrani dokazi i dokazni materijal, na temelju kojih će se utvrditi odgovornost počinitelja i njihovih saučesnika, u koliko budu objektivniji i realniji, u toliko će nadležni sudovi lakše donositi odgovarajuće presude.“⁶³

Određeno je da „sve državne vlasti dužne su izvršavati naloge i traženja Zemaljske komisije“.⁶⁴ Početkom listopada 1944. Zemaljska komisija šalje dopis Odjelu informacija ZAVNOH-a u kojem moli da ju navedena institucija izvijesti „o do sada izvršenim zločinima okupatora i njihovih pomagača, tako i o svim najnovijim njihovim zvjerstvima [...] kako bi se pokrenuo kazneni postupak protiv odgovornih činilaca, a isto tako obavijestila naša i svjetska javnost“.⁶⁵ Svi državni organi koji posjeduju kakav dokazni materijal ili imaju saznanja o njegovu postojanju, dužni su obavijestiti Komisiju te pojasniti porijeklo dokumenta.⁶⁶ S obzirom da se u uputa-

58 *Upute za rad Opštinskih komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača*, 8.

59 *Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske*, Zbornik dokumenata 1944/III, 264.

60 *Upute za rad Opštinskih komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača*, 8.

61 AJ, fond. 110 – DK, kut. 813, 804 – 359. Kao prikladna osoba predložen je Branko Jakšić.

62 Vidjeti: *Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske*, Zbornik dokumenata 1944/III, 507.

63 *Upute za rad Opštinskih komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača*, 8.

64 *Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske*, Zbornik dokumenata 1944/III, 29-30.

65 *Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske*, Zbornik dokumenata 1944/III, 353.

66 *Upute za rad Opštinskih komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača*, 8.

ma često navodi da „Komisije moraju biti u stalnoj vezi sa islednim organima naše NOV, kao i organima narodne vlasti“,⁶⁷ ne čudi da je u svome radu Komisija tijesno surađivala s OZN-om/UDB-om. Štoviše, dopis povjereništvu OZN-e za zapadnu Srbiju u kojem se poziva na čl. 10 Pravilnika o radu potvrđuje da su svi organi vlasti, kao i građani dužni pružiti potporu radu Komisije, pa se tako traže i podaci OZN-e.⁶⁸ Ovakvi dopisi slani su češće, navodeći da se Komisiji imaju dostaviti podaci za sve one za koje je okončana istraga ili dokumenti upućeni na daljnji postupak.⁶⁹ Da li je ta suradnja bila uvijek plodonosna teško je reći, no iz dokumenata je jasno da je svaki oblik eventualne suradnje bio primarno potican od strane Komisije, dok navedeni istražni organi nisu pokazivali puno samoinicijative. Točnije, navodi se da je OZN-a udovoljavala traženjima, ali nije samoinicijativno dostavljala podatke interesantne Komisiji. „Tek u posljednjem vremenu, posle intervencije u visokim forumima, gotovost redovnih državnih istražnih organa da sarađuju bila je više zadovoljavajuća.“⁷⁰ Nerijetko su odluke koje je sastavila Komisija dostavljane i sudovima za suđenje zločina i prestupa protiv nacionalne časti, s obzirom da je Komisija bila nadležna za kriminal, dok je politička, propagandna, kulturna, umjetnička, privredna, pravna i svaka druga suradnja s okupatorom spadala u nadležnost suda za zaštitu nacionalne časti.

Na temelju prikupljenog materijala sastavljala se odluka za koju se navodi da je „konačna i izvršna“, iako to u pravilu nije bilo tako.⁷¹ Pravna priroda odluke kao akta, koji redovna pravosudna praksa nije poznavala, bila je tek deklarativnog karaktera.⁷² Odluka je služila kao prijedlog prema kojem se podnosila prijava (do kolovoza 1945. kod vojnih sudova, a nakon toga kod okružnih sudova), nakon čega su ove institucije mogle pokrenuti krivični postupak i podizati optužnicu.⁷³ Prema čl. 4. Odluke Predsjedništva ZAVNOH-a, suđenje je mogla provesti i sama Zemaljska komisija te u tom slučaju raspravu vodi vijeće od 5 članova, a jedan član vrši dužnost državnog tužitelja. Rasprava se vodi u mjestu gdje je djelo počinjeno, a postupak se vodi prema *Uputstvima o postupku sudova NOO-a*.⁷⁴ Zanimljivo je da prva uputa načela određuje: „Postupak pred narodnim sudom mora biti kratak, brz, usmen i neposredan, jednostavan i jasan, bez ikakvog odugovlačenja, slobodan od svakog

67 HDA, fond. 306 – ZKRZ GUZ, kut. 1, list 56, 20. kolovoza 1944., br. 1.

68 AJ, fond. 110 – DK, kut. 1, 1-21.

69 AJ, fond. 110 – DK, kut. 3, 4-23/45.

70 *Dokumenti iz istorije Jugoslavije*, tom I, 41.

71 *Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske*, Zbornik dokumenata 1944/III, 30.

72 *Dokumenti iz istorije Jugoslavije*, tom II, priir. Miodrag Đ. Zečević i Jovan P. Popović, Beograd 1998, 121.

73 Nataša Milićević, *Jugoslovenska vlast i srpsko građanstvo 1944-1950*, Beograd 2009, 249.

74 *Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske*, Zbornik dokumenata 1944/III, 30; *Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske*, Zbornik dokumenata 1943, 610-620; L. Geršković, *Dokumenti o razvoju narodne vlasti*, 175.

formalizma i birokratizma“. I tek tada će, kako se navodi, „sudstvo biti zaista pomoć narodu i odgovarati narodnom shvaćanju.“⁷⁵

Izvršenje presude, koja je po svojoj pravomoćnosti morala biti objavljena, naređuje predsjednik Zemaljske komisije.⁷⁶ U većini slučajeva, ovaj dio posla provodili su nadležni sudovi nakon čega je komisija dobivala ovjerenu kopiju presude. No, ovakva provedba, iako propisana, nije bila redovita, tj. komisije nisu bile redovito informirane o provedenim suđenjima, o čemu svjedoče i relativno česti prigovori na račun Javnog tužiteljstva. Sukladno tome ostaje otvoreno pitanje u kojoj mjeri su odluke prihvaćane te na osnovi njih pokretane redovne istrage i izvođenje pred sud.⁷⁷ Prema tome Državna komisija, kao i zemaljske, bila je institucija *sui generis* i nije predstavljala pravosudni organ, što je značilo da nije mogla optužiti, suditi i kazniti, već je bila zadužena za provedbu istražnih radnji pri utvrđivanju krivičnog djela.⁷⁸

Prema nepotpunim podacima Državnoj komisiji, kao i svim istražnim organima, dostavljeno je 938.828 prijava o ratnim zločinima. „U granicama mogućnosti, kod svih prijava je izvršeno provjeravanje u pogledu njihove vrednosti i vjerodostojnosti.“⁷⁹ Sastavljeno je 548.902 zapisnika sa svjedocima i optuženicima, pronađeno je oko 20.000 dokumenata, preko pet tisuća fotografija, a vršene su i brojne ekshumacije. Komisije su sačinile 166 „elaborata i tematskih celina“. Osim toga napravljeno je „oko 70 šematizama okupatorskih i izdajničkih političkih organizacija, te vojnih i drugih formacija.“⁸⁰ Osim toga, objavljeno je više stotina saopćenja, desetak knjiga i brošura te organizirane izložbe u pedesetak gradova.

Prema sakupljenom gradivu, doneseno je 116.239 odluka kojima je registrirano 66.420 ratnih zločinaca i suradnika okupatora. Za neke zločince sastavljeno je nekoliko odluka pa od tuda proizlazi gotovo dvostruka razlika između donesenih odluka i utvrđenih i registriranih ratnih zločinaca. Od ukupne brojke okupatorskih zločinaca je bilo 15.724, a 49.245 činili su domaći zločinci. Prema arhivi Državne komisije registrirano je 25.875 ratnih zločinaca, od čega je 4.800 odluka dostavljeno radi registriranja Komisiji Ujedinjenih naroda, od čega je registrirano 2.868 osoba. Posljednja razlika posljedica je činjenice da delegacija u Londonu nije uspjela obraditi sve predmete. Pred kraj rada UNWCC je tražilo da se podnose samo teži

75 *Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske*, Zbornik dokumenata 1943, 611.

76 *Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske*, Zbornik dokumenata 1944/III, 30.

77 Slično navodi i S. Cvetković: „Državna kao i zemaljske komisije nisu redovito obavještavane o suđenjima tako da se na osnovu registara Državne komisije ne može izvesti sasvim precizna statistika o broju i karakteru procesa optuženim za ratne zločine i kolaboraciju“ Vidjeti: Srđan Cvetković, „Nekoliko dokumenata iz rada državnih organa na utvrđivanju ‚narodnih neprijatelja‘ 1945-1952“, *Tokovi istorije* (Beograd), br. 3-4/2004, 2005, 254.

78 *Dokumenti iz istorije Jugoslavije*, tom I, 9; Nada Kisić Kolanović, „Neki aspekti razvoja prava na oslobođenom teritoriju Hrvatske 1943-1945 godine. U povodu 45. godišnjice ZAVNOH-a“, *Časopis za suvremenu povijest*, 19/1987, br. 3, 21.

79 A. Vajs, „Rad Komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača“, 394.

80 AJ, fond 110 – DK, kut. 1, 1-54; A. Vajs, „Rad Komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača“, 394.-395.

slučajevi. Valja napomenuti da ova brojka nije konačna, već se pretpostavlja da je ona bila nešto veća, no zbog dogovora s vladama Mađarske, Bugarske i Albanije Državna komisija prestala je podnositi na registraciju UNWCC-u pripadnike tih zemalja, budući da su njihove vlade obećale da će ih izvesti pred svoje sudove.⁸¹

Rad republičkih komisija nije bio unificiran tj. pojedine osobe su za isto ponašanje od strane različitih zemaljskih komisija različito tretirane (što djelomično proizlazi i iz povijesnog nasljeđa), pa tako pojedini autori spominju i postojanje tzv. političkog subjektivizma. U daljnjem objašnjenju navodi se kako se ta drastična razlika između zemaljskih komisija javlja kada su u pitanju „civilna lica u službi ili kao saradnici okupatora i kvislinga“.⁸² Tako je Zemaljska komisija Srbije javnom tužiteljstvu dostavila 11.911 predmeta, u Vojvodini je zabilježeno 8.812 predmeta, a u Crnoj Gori 2.329. S druge strane, Hrvatska i Bosna i Hercegovina zajedno su predale nešto više od 1.000 predmeta, iako su na njihovim područjima zabilježeni neki od najmasovnijih ratnih zločina Drugoga svjetskoga rata. Prema nekim tumačenjima, blaži kriteriji primjenjivani na ovim prostorima bili su zalag održavanja bratstva i jedinstva.⁸³ Da li su ovakvi zaključci apsolutno opravdani, iako ih gore navedene brojke djelomično potvrđuju, teško je reći. Mislim da je prvotni zadatak komisija bio da utvrde sve zločince na cjelokupnom području Jugoslavije. U tom smislu i Zemaljska komisija Hrvatske također je odradila svoj zadatak i pri tome nisam uočila da je bilo ikakvih „popusta“, no ne isključujem niti mogućost uplitanja političkih interesa u ovako važno pitanje, posebice u vremenu nastajanja jednog novog sustava vlasti na ovim prostorima.

Prema analizi odluka Državne komisije, nacionalna struktura domaćih ratnih zločinaca, kojih je zavedeno preko 8.500, pokazuje da je najveći dio zločinaca, s obzirom na udio u ukupnom broju stanovnika, bio slovenskog porijekla. Na drugom mjestu nalaze se Srbi, pa zatim Hrvati, Crnogorci i na kraju tek 300 Albanaca.⁸⁴ Da li ovakvi brojevi pokazatelji odražavaju pravo stanje teško je reći, s obzirom da je poznato da su na području NDH počinjeni najmasovniji zločini nad Srbima. Što se tiče zločina okupatorskih formacija, prema popisima utvrđeno je 17.500 osoba. Uvjerljivo najbrojniji su njemački, a u znatno manjem postotku slijede zločini Talijana, Mađara, Bugara, Rusa i ostalih.⁸⁵ Dvostruka mjerila primjetna su i kod

81 *Dokumenti iz istorije Jugoslavije*, tom I, 44. Podaci prema izvještaju predsjednika D. Nedeljkovića o radu Državne komisije 1943.-1948.

82 *Dokumenti iz istorije Jugoslavije*, tom I, 14.

83 S. Cvetković, *Između srpa i čekića. Represija u Srbiji 1944-1953*, 252; S. Skoko, M. Grahovac, *Zločini Nezavisne Države Hrvatske i njemačkog okupatora u Hercegovini 1941-1945*, 8-11.

84 Prema popisu evidentirano je 26 nacionalnosti, od kojih 2011 Hrvata (39 Hrvata – Muslimana), 2247 Srba, 2466 Slovenaca, 1007 Crnogoraca (82 Crnogorca – Muslimana), 147 Muslimana, 26 Makedonaca, 21 Jugoslaven, 465 bez nacionalnosti i dr. Vidjeti: *Dokumenti iz istorije Jugoslavije*, tom II, 291.

85 Odlukama Državne komisije utvrđeno je 3798 Talijana, 1424 Bugara te 780 pripadnika drugih nacionalnosti. Vidjeti; *Dokumenti iz istorije Jugoslavije*, tom II, 12-13; Podaci analizirani i prikaza-

donošenja presuda, iz čega se zrcali odluka KP kojom se nastojalo pridobiti i primiti eventualno nezadovoljno stanovništvo koje nije olako prihvaćalo novu državu.⁸⁶

Na popisima ratnih zločinaca tj. izdajnika našle su se gotovo sve poznatije osobe iz političkog, vojnog ili kulturnog života, sa svih područja Jugoslavije. Veliki dio dostupnih osoba, posebice neposredno nakon završetka ratnih operacija osuđen je na smrt ili visoke zatvorske kazne. Zasigurno je veliki dio okrivljenika bio kriv za počinjene zločine, no nemali dio obuhvatio je i one čija je krivica bila političkog karaktera. Nerijetko se odgovornost pripisivala kolektivno, no veliki dio ljudi izbjegao je sudske procese i osudu sklonivši se na Zapadu. Zanimljivo je kako prema socijalnoj strukturi zločinaca osuđenih na smrt najveći udio čine seljaci (35%), no oni su bili najveći dio ukupnog stanovništva na jugoslavenskom prostoru, pa stoga proizlazi kako je relativno više ratnih zločinaca u drugim socijalnim grupama. Najveći udio predstavljaju oficiri, vojnici bivše jugoslavenske vojske, činovnici, zanatlije i trgovci. Kroz njihove optužbe nastojalo se eliminirati političke i klasne neprijatelje.⁸⁷

Zemaljska komisija Hrvatske otpočela je s radom 1. kolovoza 1944. godine.⁸⁸ Njezin rad može se načelno podijeliti na tri razdoblja. Prvi od osnutka Komisije pa do kraja 1944. kada Komisija seli u Šibenik. Ovo razdoblje obilježava vrlo ograničen rad i organiziranje okružnih komisija. Tijekom 1944. Zemaljska komisija težište svog rada stavlja na prikupljanje podataka o zločinima talijanskih okupatora u Dalmaciji, Gorskom kotaru, Kordunu i Lici, posebice u vrijeme IV. neprijateljske ofenzive.⁸⁹ S početkom 1945. započinje druga faza rada koja traje do preseljenja u Zagreb u svibnju iste godine. U tih nekoliko mjeseci ostvareni su bolji uvjeti rada i komunikacija s Državnom komisijom. Početkom 1945. rad Komisije proširen je s obzirom na odluku Predsjedništva AVNOJ-a, o prelasku neprijateljske imovine u državno vlasništvo, o državnoj upravi imovinom neprisutnih osoba i o sekvstru nad imovinom koju su okupatorske vlasti prisilno otuđile.⁹⁰ Razdoblje najintenzivnijeg rada počinje nakon preuzimanja vlasti u cijeloj zemlji.

ni u grafikonima u: S. Cvetković, *Između srpa i čekića. Represija u Srbiji 1944-1953*, 253.

86 Kao primjer navodim slučaj Kosova gdje su Srbi osuđivani i zbog lakših prijestupa, dok su Albancima za teška razbojstva nad Srbima dosuđivane 3 do 4 godine zatvora. Vidjeti: S. Cvetković, *Između srpa i čekića. Represija u Srbiji 1944-1953*, 274.

87 Podaci su dobiveni prema analizi *Popisa optužnica i presuda* koji se nalazi unutar fonda Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača (br. 110, kut 826-829) u Arhivu Jugoslavije u Beogradu. Analizirano je područje SR Srbije, a konzultirane su samo presude domaćim ratnim zločincima. Vidjeti u: S. Cvetković, *Između srpa i čekića. Represija u Srbiji 1944-1953*, 259.

88 *Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske*, Zbornik dokumenata 1944/III, 504; *Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske*, Zbornik dokumenata 1945, 383; HDA, fond 306 – ZKRZ GUZ, kut 1, br. 1, 1. kolovoza 1944.

89 *Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske*, Zbornik dokumenata 1944/III, 506.

90 Odluka od 21. studenoga 1944. stupila je na snagu s datumom objavljivanja, tj. 6. veljače 1945. godine. Vidjeti: *Službeni list Demokratske Federativne Jugoslavije*, god. I, br. 3, 6. veljače 1945,

Već u prvom izvještaju datiranom s 21. studenim 1944. uočeno je da se Komisija „vječito bori i s materijalnim poteškoćama i sa neupućenošću, a djelomično i sa neradom područnih komisija“.⁹¹ U tom smislu određuje se da se članovi komisija na području Banije, Korduna, Like i dijelom Slavonije oslobode svih ostalih obaveza te prošire novim članovima. Posebice je osjetan bio nedostatak pravnika, ali je nedostajalo i radnik u kartoteci, fotograf i barem jedan stenograf.⁹² Bilo je potrebno i podrobnije upućivanje u način rada komisija, jer se najveća pažnja pridavala utvrđivanju visine štete, a zanemarivalo opisivanje na koji je način zločin izvršen. Posebno se napominje kako je potrebno slati delegate u Dalmaciju, „koja ima opsežan materijal za Talijane, a do sada je vrlo malo ovamo dostavila“.⁹³ S obzirom da je na područjima Banije, Pokuplja i Korduna, primjetno nepovjerenje prema radu Komisije – „stanovnici izvjesnih krajeva (hrvatskih sela) ustručavaju [se] davati iskaze i prijave, a izvjestan apatičan stav prema radu Komisije pokazuje se i u srpskim selima Banije“.

Dodatan problem predstavljalo je pozivanje na odgovornost tek „sitnih razgra-bljivača imovine“ osoba koje su odvedene ili ubijene, a pri tome izostavljajući najteže delikte – što nije ni malo, kako se navodi, „politički podesno“. U prilog organiziranijem radu Komisije nije išla proširena parola o „kolektivnoj odgovornosti za ratne zločine“.⁹⁴ Povrh svega Komisija nije imala dovoljno papira, pisaćih strojeva, foto-grafskih aparata, a Odjel Informacija nije više mogao umnožavati biltene Komisije jer je nedostajalo i boje za ciklostil.

Nepunih mjesec dana kasnije (17. prosinca) održana je sjednica Zemaljske komisije na kojoj je izviješteno da je do tada zaprimljeno tek 1079 prijava o ratnim zločinima i iz njih je utvrđeno 3000 ratnih zločinaca. Sastavljena je i kartoteka ratnih zločinaca te imenik žrtava i zločinaca. Do tada je izdano 17 biltena, od kojih je 11 prevedeno na engleski, talijanski i francuski jezik.⁹⁵ Razrađeno je i 8 novih, neobjavljenih biltena. Ponovno se raspravljalo o Okružnoj komisiji s Banije, gdje je prikupljanjem dokaza utvrđeno kako su i neki članovi NOO-a bili umiješani u ratne zločine. Radi daljnjeg postupka, po tom pitanju obaviješten je dio unutarnje uprave, ali se sporazumno surađivalo i s OZN-om.

Prema izvještaju, najbolje rezultate u dotadašnjem radu polučila je Komisija s Korduna, koja je već obradila veliki dio općina. Izdvojene su još komisije za Baniju, Gorski kotar i Dalmaciju, dok se okrug srednjo-dalmatinsko otočje i

13-14; *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.-1946. Dokumenti. Zagreb i središnja Hrvatska*, prir. Vladimir Geiger i dr., Zagreb – Slavonski Brod 2008, 497.

91 *Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske*, Zbornik dokumenata 1944/III, 507.

92 *Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske*, Zbornik dokumenata 1944/III, 508.

93 S obzirom na propuste područnim komisijama poslani su izaslanici zaduženi za davanje savjeta. Vidjeti: *Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske*, Zbornik dokumenata 1944/III, 505.

94 *Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske*, Zbornik dokumenata 1944/III, 505.

95 HDA, fond. 306 – ZKRZ GUZ, kut. 1, 371/44, 17. prosinca 1944.; *Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske*, Zbornik dokumenata 1944/III, 543.

biokovsko-neretvanski okrug javljaju „s manjim stvarima“. Iz Slavonije pristižu tek personalni izvještaji, a iz Istre i Sjeverne Hrvatske nema nikakvih podataka.⁹⁶ Ocjenjujući ukupni rad komisija u početnom razdoblju, navodi se kako se prikupljaju podaci po terenu, no zadovoljavajućim je ocijenjen jedino rad na području Dalmacije, s obzirom da je taj prostor „oslobođen“ i komisije mogu intenzivnije raditi.

Kritike su upućene i na kvalitetu rada jer se veliki broj dopisa otposlanih Zemaljskoj komisiji morao popravljati i dopunjavati.⁹⁷ Za jednu od zemaljskih komisija navodi se kako je poznato da posjeduje veliki broj fotografija o počinjenim zločinima, no niti jedna fotografija nije dostavljena Državnoj komisiji. Svi ti problemi kočili su i rad Državne komisije čiji je zadatak bio i objavljivanje rezultata istraživanja ratnih zločina. Negodovanje je iskazano i u činjenici da pri slanju osmog uputstva Državna komisija „ni od jedne Zemaljske komisije nije dobila potvrdu o prijemu ranijih sedam uputstava“. Stoga se nalaže da zemaljske komisije „bez odlaganja potvrđuju prijem uputstava kao i uopšte prijem pošiljaka iz ove komisije“.⁹⁸

U organizacijskom radu i dalje je nedostajalo osoblja s obzirom da su samo predsjednik, potpredsjednik i tajnik zaposleni u Zemaljskoj komisiji, dok se ostali članovi nalaze na drugim dužnostima izvan nje.⁹⁹ Rad Zemaljske komisije znatno je usporio i odlazak predsjednika Komisije A. Mandića i tajnika F. Čulinovića u Beograd.¹⁰⁰ U tom slučaju Komisija ostaje tek na dva redovita člana, S. Čanici-Opačiću i Stjepanu Šalamonu, s obzirom da se I. Čuk nalazio na Kordunu, a S. Prvačić je kod Oblasnog NOO-a za Sjevernu Hrvatsku.¹⁰¹ Predsjedništvu ZAVNOH-a je za tajnika i člana Komisije predložen Ante Starčević (potpukovnik NOV-a), koji se nalazio na radu kod Zemaljske komisije i Odjela pravosuđa. Za predsjednika Komisije predložen je dotadašnji potpredsjednik S. Čanica-Opačić, a Jerko Radmilović, Nikola Rupčić, Franjo Biočić i Ivo Frol predloženi su za nove članove zadužene za obavljanje redovnih poslova. U poslove Komisije već su „uvedeni“ Ante Stokić, dr. Josip Studin i Vice Baranović, a kao dopuna predlaže se i dr. Aleksije Cervar.¹⁰²

Sjednica Predsjedništva održana je 22. prosinca 1944. Tada je zaključeno da se za predsjednika Komisije imenuje Vjekoslav (Vjenceslav) Celigoj iz Splita, a za članove Komisije imenovani su dr. Đuro Medaković i Milan Polak. Franjo Biočić ostao je član, a za funkciju tajnika trebalo je što prije pronaći jednog pravника.¹⁰³ Prema odluci s pete sjednice Predsjedništva ZAVNOH-a, određeno je da se za sada

96 *Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske*, Zbornik dokumenata 1944/III, 545.

97 HDA, fond. 306 – ZKRZ GUZ, kut. 3, br. 237, 11. ožujka 1945.

98 HDA, fond 306 – ZKRZ NI, kut. 659, br. 7/45, Uputstvo br. 8, 2. siječnja 1945.

99 *Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske*, Zbornik dokumenata 1945, 383-384.

100 *Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske*, Zbornik dokumenata 1945, 384; HDA, fond. 306 – ZKRZ GUZ, kut. 3, br. 237, 11. ožujka 1945.

101 HDA, fond. 306 – ZKRZ GUZ, kut. 3, br. 237, 11. ožujka 1945.

102 *Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske*, Zbornik dokumenata 1944/III, 546.

Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske, Zbornik dokumenata 1945, 383.

103 *Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske*, Zbornik dokumenata 1944/III, 569.

u Zemaljsku komisiju ne biraju novi članovi te da se odredi „tehnički sekretar“ koji bi vodio poslove. Prema rješenju, dužnost uređenja poslovanja i rada Komisije dodijeljena je Stanku Čanici-Opačiću, dok je tajničke poslove vršio Milan Polak.¹⁰⁴ No, direktivno pismo Zemaljske komisije iz veljače 1945. kao u. z. predsjednika potpisuje Stanko Opačić, dok se kao u. z. tajnika potpisuje Stjepan Šalamon.¹⁰⁵ Prema pismu, tek tada su Okružne komisije dužne izvijestiti da li su sve općinske komisije započele s radom te dostaviti popis rukovodilaca i tehničkog osoblja.¹⁰⁶

Početak 1945. rad Zemaljske komisije bio je proširen s obzirom na odluku Predsjedništva AVNOJ-a o prelasku neprijateljske imovine u državno vlasništvo. Ovim pitanjima bavio se poseban Odsjek „za neprijateljsku imovinu“, koji je vodio jedan član Zemaljske komisije s pomoćnim osobljem.¹⁰⁷ Na čelu tog Odsjeka bio je dr. Leo (Lav) Singer.¹⁰⁸ Prema Uputstvima od 22. veljače 1945.¹⁰⁹ zadatak im je bio da utvrde imovinu ratnih zločinaca i njihovih pomagača te stavljaju prijedloge za privremeni prijelaz te imovine pod upravu i nadzor Državne uprave narodnih dobara (DUND). Kao cilj navodi se „racionalno iskorištavanje sredstava za obnovu zemlje i naknadu ratne štete“.¹¹⁰ Posebnu pažnju trebalo je obratiti na imovinu „koja je od veće važnosti za narodno gospodarstvo [...] industrije, trgovine, obrtnička i druga preduzeća, veliki posjedi“.¹¹¹ Izvidi su se trebali vršiti što opreznije, kako osumnjičena osoba ne bi bila upozorena i pri tome sakrila ili otuđila imovinu. Pojam imovine bio je vrlo širok i tendenciozan, a Komisija je bila dužna prikupljati podatke i dokazati imovinu zločinaca, kao i onu imovinu koju su oni otuđili nakon 6. travnja 1941.

U postupku provođenja popisa imovine za konfiskaciju okružna komisija utvrđivala je da li je djelo počinjeno, pri čemu su se kao mjerodavni navodili težina djela

104 *Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske*, Zbornik dokumenata 1945, 109, 383.

105 *Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske*, Zbornik dokumenata 1945, 139.

106 *Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske*, Zbornik dokumenata 1945, 139.

107 *Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske*, Zbornik dokumenata 1945, 359.

108 *Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske*, Zbornik dokumenata 1945, 383; HDA, fond. 306 – ZKRZ GUZ, kut. 3, br. 237, 11. ožujka 1945.

109 HDA, fond 306 – ZKRZ NI, kut. 659, br. 564/45, 22. veljače 1945. Ova Uputa je kasnije dopunjavana i uz Zakon o konfiskaciji i izvršenju konfiskacije (9. lipnja 1945.) i Objašnjenja Zakona o konfiskaciji od 21. srpnja 1945., Odjeljenje za neprijateljsku imovinu dostavilo ju je okružnim i gradskim komisijama 1. kolovoza 1945. Vidjeti: *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.-1946. Dokumenti. Slavonija, Srijem i Baranja*, priir. Vladimir Geiger, Slavonski Brod 2006, 347-363.

110 *Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske*, Zbornik dokumenata 1945, 279; Z. Begonja, „Okružna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača Zadar (1944. – 1946.)“, 35.

111 *Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske*, Zbornik dokumenata 1945, 359; HDA, fond 306 – ZKRZ NI, kut. 659, br. 565/45., 5. ožujka 1945

i posljedice koje su iz njega proizašle.¹¹² U slučaju pozitivne ocjene općinskoj (gradskoj) komisiji se predlagalo da izvrši popis ili će, u slučaju veće vrijednosti imovine biti odaslan delegat koji će izvršiti popis. On se šalje Odsjeku za „neprijateljsku imovinu“ okružne komisije koja Upravnom odjelu okružnog NOO-a podnosi prijedlog za privremenu upravu i nadzor. Istovremeno, kod nadležnog kaznenog suda pokreće se postupak protiv vlasnika imovine. O svemu provedenom okružna komisija dužna je obavijestiti Zemaljsku komisiju koja konačno odobrava da li je prijedlog zasnovan i da li se može pokrenuti postupak na sudu.

Uputstva su stavljena van snage po izlasku Zakona o konfiskaciji imovine i izvršenju konfiskacije (9. lipnja 1945.)¹¹³ kada Odsjek za „neprijateljsku imovinu“ prima materijale od okružnih ili gradskih komisija, utvrđuje da li se radi o djelu u kojem bi počinitelj mogao biti kažnjen konfiskacijom imovine te obavlja popis imovine i na osnovi njega sastavlja dva primjerka obrasca „Popis imovine“. Nakon toga nadležnom javnom tužitelju sastavlja prijedlog za kazneni progon i prilaže mu sav dokazni materijal i „odluku“ kojom se utvrđuje ratni zločinac. Nakon toga javnom tužitelju javlja se na koji je sudu stavljen prijedlog za sekvestraciju imovine. Sukladno tome izvještava se i nadležni sud, a nakon toga i okružna ili gradska uprava narodnih dobara. Povratnu informaciju Odsjek prosljeđuje Zemaljskoj komisiji, točnije njezinom Odsjeku za „neprijateljsku imovinu“.¹¹⁴

Prema Uputstvima od 22. veljače 1945., Odsjek zadužen za pitanja „neprijateljske imovine“ bio je dužan voditi katastar neprijateljske imovine te mjesečno slati izvatke u katastar Zemaljske komisije.¹¹⁵ No, krajem listopada iste godine prosljeđen je dopis prema kojemu: „Ovoj dužnosti većina komisija do sada nije udovoljila“. Stoga je dan rok od osam dana da se dostave točni izvadci svih dotadašnjih upisa u katastar neprijateljske imovine.¹¹⁶

Jedan od problema predstavljala je i činjenica da se nerijetko imovina optuženih nalazila na još uvijek okupiranom području, pa stoga dopis od 19. ožujka 1945. nalaze: „vodit će Odsjek za neprijateljsku imovinu“ Okružne komisije o takvim predmetima evidenciju, da bi mogao povesti postupak radi sekvestracije odmah, čim se oslobodi teritorij, na kojemu se nalazi imovina osumnjičenika.“¹¹⁷ Da bi se uspješno riješile sve eventualne nesuglasice i uspješno izvršio postavljeni zadatak, potreban je „stalni kontakt i uska suradnja Okružne komisije i Upravnog odjela Okružnog NOO-a, pošto prva predlaže, a drugi provodi privremeni prijelaz neprijateljske imovine pod upravu i nadzor Države.“¹¹⁸

112 *Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske*, Zbornik dokumenata 1945., 358.; HDA, fond 306 – ZKRZ NI, kut. 659, br. 565/45, 5. ožujka 1945.

113 *Službeni list Demokratske Federativne Jugoslavije*, god. I, br. 40, 12. lipnja 1945.

114 HDA, fond 306 – ZKRZ NI, kut. 659, br. 119/45, 1. kolovoza 1945.

115 *Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske*, Zbornik dokumenata 1945, 282-283.

116 HDA, fond 306 – ZKRZ NI, kut. 659, br. 4197, 22. kolovoza 1945.

117 *Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske*, Zbornik dokumenata 1945, 468.

118 *Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske*, Zbornik dokumenata 1945, 469.

Za utvrđivanje zločina počinjenih „kulturnom suradnjom s neprijateljem“ bila je određena Anketna komisija.¹¹⁹ Njezin glavni zadatak bio je: „Pronaći i utvrditi kao zločince one koji su svoje umne sposobnosti dali u službu neprijatelja i time mu najbolje poslužili u porobljavanju i razjedinjavanju našeg naroda; koji su intelektualni začetnici zločina, koji su drugi kasnije provodili.“¹²⁰ Trebalo je ispitati sve osobe koje su javno djelovale za vrijeme Nezavisne Države Hrvatske, neovisno jesu li to bili novinari, publicisti, književnici, urednici ili članovi uredništva, slikari, glazbenici, radio-spikeri, sveučilišni profesori, glumci, pjevači.¹²¹ Anketna komisija započela je s radom 6. lipnja 1945., a njezinom zaključnicom smatra se godišnji izvještaj datiran s 15. svibnjem 1946. u kojem je prikazan cjelokupni rad Anketne komisije.¹²²

Svi koji su se pronalazili u „označenim“ skupinama morali su ispuniti takozvani „Upitni arak“ u kojem se osim osobnih podataka tražilo da navedu podatke o svom položaju i zanimanju do 9. svibnja 1945., o publicističkom i drugom javnom radu, o primljenim odlikovanjima, zatim podatke o pripadnosti ustaškom pokretu i podatke o suradnji s NOP-om. Arak je poslan na 96 adresa. Među njima je bilo obrazovno-kulturnih ustanova, ali i bolnica, sanatorija, sportskih i pjevačkih društva, pa čak i u „Društvo udovica i samostalnih žena“.¹²³ Na osnovi prikupljenih podataka sastavljane su odluke. Najčešće se optužene teretilo za „političku suradnju“ ili „kulturnu suradnju“, a prijestup je najčešće tumačen u smislu čl. 2. Odluke o zaštiti nacionalne časti Hrvata i Srba. Ova djela najčešće su kažnjavana gubitkom nacionalne časti, prisilnim radom, djelomičnom ili potpunom konfiskacijom imovine, novčanom kaznom ili progonstvom.¹²⁴ Kao dokaz, bilo je nužno priložiti knjige, štampana djela, slike i predavanja. Slijedilo je i upozorenje prema kojemu je bio potreban „najhitniji rad te da se svakih 14 dana ovoj Komisiji šalje detaljan izvještaj o detaljnom radu.“¹²⁵ Bila je to provjera svih intelektualaca i suzbijanje bilo kakvog

119 HDA, fond. 306 – ZKRZ Anketna komisija (dalje: AK), kut. 689, 50/46, B/1946. Vidjeti i: Zoran Kantolić, „Djelovanje Anketne komisije 1945. u Zagrebu. „Utvrdjivanje zločina kulturnom suradnjom sa neprijateljem“, *Časopis za suvremenu povijest*, 33/2001, br. 1, 44; Zoran Kantolić, „The work of the polling commission in 1945 in Zagreb. ‘Crime establishing based on cultural collaboration with the enemy‘“, *Review of Croatian history*, 1/2005, br. 1, 321-343.

120 HDA, fond. 306 – ZKRZ AK, kut. 685, 18/45.

121 Josip Grbelja, *Uništeni naraštaj: tragične sudbine novinara NDH*, Zagreb 2000, 125.

122 HDA, fond. 306 – ZKRZ AK, kut. 689, 50/46, B/1946. Osim Anketne komisije u Zagrebu, osnovano je još 29 Okružnih komisija diljem Hrvatske (Zagreb, Karlovac, Osijek, Požega, Varaždin, Okružni NOO za grad Zagreb, Ogulin, Gospić, Sušak, Pazin, Split, Petrinja, Delnice, Rijeka, Cazin, Buzet, Pola, Dubrovnik, Okružni NOO srednje-dalmatinsko otočje, Makarska, Zadar, Šibenik, Moslavina, Bjelovar, Krapina, Našice, Nova Gradiška, Slavonski Brod i Virovitica). HDA, fond. 306 – ZKRZ AK, kut. 685, 11/45.

123 HDA, fond. 306 – ZKRZ AK, kut. 685, 12/45.

124 *Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske*, Zbornik dokumenata 1945, 650-651.

125 HDA, fond. 306 – ZKRZ AK, kut. 685, 61/45.

građanskog ili demokratskog otpora, stvarajući prostor za vlastiti kadar, koji je imao zadatak „odgajanja masa za socijalizam“.¹²⁶

Prema izvještaju iz ožujka 1945. stoji da se pri zapošljavanju članova vodilo računa da to budu osobe koje će se moći isključivo posvetiti radu u Komisiji, „što međutim nije uspjelo“, pa tako „članovi okružnih i općinskih komisija vrše tu svoju dužnost tek kao sporednu ili ju uopće ne vrše, pa se uslijed toga rad komisija odvijao vrlo manjkavo i sa velikim zakašnjenjem“.¹²⁷ U prilog tome govori i dopis poslan krajem rujna 1944. U njemu se upozorava: „Ne smije biti niti jednog općinskog NOO-a, gdje nije obrazovana komisija. Dužnost je svih viših rukovodioca, da svim silama uznastoje, kako bi se ovaj rad razvio i jedinstveno radilo na čitavom području Hrvatske [...]“.¹²⁸ Nakon nekoliko dana slijedio je novi dopis u kojemu je primijećeno „da mnoge komisije još nisu započele sa radom, pa čak da nisu ni osnovane“.¹²⁹ Jedino su u Dalmaciji u potpunosti organizirane i rade okružne i općinske komisije. S druge strane, „Gornja Hrvatska“ potpuno je odsječena u komunikaciji sa središnjicom. S istim problemom borila se i OZN-a IV. za zagrebačku oblast, koja u izvješću za ožujak 1945. navodi da radi na slaganju kartoteke zločinaca. Do konca mjeseca za tu je oblast popisan ukupno 8141 podatak. U vojnoj evidenciji ostao je isti broj i odnosi se na „6441 lica“. Popis za grad Zagreb nije se promijenio pa je broj upisanih i dalje 974.¹³⁰

I nakon osam mjeseci postojanja Zemaljska komisija uglavnom je kontrolirala pristigle dokumente „jer su u velikom djelu manjkavi, pa se nadopunjuju i popravljaju kod nas“.¹³¹ Do tada je pristiglo 3600 predmeta, a 1228 ih je otpremljeno Državnoj komisiji. Propagandni zadaci i dalje su zaostajali, a primjetan je bio i nedostatak materijala potrebnog za normalno funkcioniranje. Povrh svega izostala je očekivana pomoć NOO-a. Stoga ne čudi zaključna ocjena prema kojoj je dotadašnji rad Komisije, uz sve uložene napore, ipak nezadovoljavajući. No „nadati se je, da će se reorganizacijom kako Zemaljske tako i okružnih komisija i udovoljenjem gornjih predloga postići veliki napredak i u kvantitativnom i u kvalitativnom pravcu rada“.¹³² Unatoč nadama, dopisi iz listopada 1945. svjedoče kako još uvijek postoje opravdane kritike na rad Zemaljske komisije s obzirom da „skoro niti jedna poslana odluka nije potpuna i uredna već su manjkave oskudne i nepravilne“. Dapače, prema dopisu Državne

126 Biljana KAŠIĆ, „Značajke partijske ideologije u Hrvatskoj (1945.-1948.)“, *Časopis za suvremenu povijest*, 23/1991, br. 1-3, 246.

127 *Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske*, Zbornik dokumenata 1945, 384.

128 HDA, fond. 306 – ZKRZ GUZ, kut. 1, list 178, br 25/44, 21. rujna 1944.

129 HDA, fond. 306 – ZKRZ GUZ, kut. 1, br. 55/44, 1. listopada 1944.

130 *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.-1946. Dokumenti*, 91-92; *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.-1946. Dokumenti. Zagreb i središnja Hrvatska*, 241-242.

131 *Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske*, Zbornik dokumenata 1945, 384.

132 *Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske*, Zbornik dokumenata 1945, 386.

komisije, neke od njih nisu se mogle uopće ispraviti pa su vraćene nazad.¹³³ Čak i u listopadu 1946., kada bi se očekivalo da su savladani „početni“ problemi, Državna komisija negodovala je zbog nepravilno popunjenih odluka na koje se konstantno upućuje i upozorava.¹³⁴

U svom radu Državna komisija suočila se s brojnim zločinima počinjenim na području Jugoslavije, za što je trebalo prikupiti svu dostupnu dokumentaciju. Istrage su pokretane na inicijativu istražnih organa ili na temelju prijava žrtava i drugih državljana. U tu svrhu tiskani su i distribuirani formulari za prijavu ratnih zločina. Prijave su obično sadržavale iscrpne podatke o zločinima, dok je podataka o njihovim počiniteljima bilo znatno manje, što je do okupljanja podataka iz „okupacijskih arhiva“ znatno otežavalo rad Komisije. Glavni zadatak komisija predstavljalo je sastavljanje odluka o utvrđivanju i registriranju odgovornih osoba za počinjene ratne zločine i izdaju. Pri tome je posebnu pažnju trebalo obratiti na pojam veleizdaje, tj. *zločin protiv naroda* u koji je spadalo svako djelovanje jugoslavenskog državljanina kojim se pripremala okupacija Jugoslavije u cjelini ili djelomično te svako djelovanje koje je išlo za tim da Jugoslavija u cjelini ili njezin dio dođe pod vlast okupatora.¹³⁵ U odlukama su bili: osobni podaci počinitelja zločina, imena žrtava, kratki opisi i pravne kvalifikacije djela, opisi mjesta, vremena i načina izvršenoga djela, popisi dokaza, imena počinitelja te približna procjena počinjene štete. Pravno gledano takva odluka imala je tek deklarativan značaj. Za prihvaćanje odluke i upis u registar zločinaca bio je dovoljan dokaz *prima facie* (osnovana sumnja) prema kojem je počinitelj sudjelovao u ratnom zločinu ili izdaji. Važno je napomenuti, uspoređujući s međunarodnim pravom, da je za registraciju pri UNWCC-ovoj listi također bio dostatan dokaz *prima facie*.¹³⁶ Takav akt nije mogao imati značaj optužnice, a još manje osuđujuće presude. Kao takav služio je tužiteljstvu kao temelj pri pokretanju redovne istrage tj. kaznenog progona.¹³⁷ Prema tome Državna komisija nije stvorena kao pravosudni organ u strogom smislu te riječi i nije imala zadatak vršiti direktne funkcije optuživanja, suđenja i kažnjavanja. Prikupljene usmene dokaze trebalo je dopuniti raspoloživim dokazima, čiji je nedostatak jasno primjetan u samom početku rada Komisije, no s vremenom su odluke postajale „dotjeranije“.

U prilog im nije išla činjenica da je u radu Zemaljske komisije nedostajalo osposobljenog kadra te osnovnog materijala za rad. Dio kritika pripisan je i slabom radu i angažmanu NOO-a, koji kako se navodi, „ne shvaćaju dovoljno važnost zadatka naše Komisije“.¹³⁸ Početni problem bila je i preslaba propagandna djelatnost o radu komisije. Narod nije shvaćao njezinu važnu „političku ulogu“, pa su uglav-

133 AJ, fond 110 – DK, kut. 5, 7-5-506, 7-5-561.

134 AJ, fond 110 – DK, kut. 7, 10-7-519.

135 HDA, fond. 306 – ZKRZ GUZ, kut. 1, Uputstva Državne komisije, 20. kolovoza 1944., br. 1.

136 *Dokumenti iz istorije Jugoslavije*, tom II, 121.

137 AJ, fond. 110 – DK, kut. 1-1, Izvještaj dr. Nedeljковиća o radu Državne komisije, str 40.

138 HDA, fond. 306 – ZKRZ GUZ, kut. 3, br. 237, 11. ožujka 1945.

nom podnašane prijave glede nastale materijalne štete.¹³⁹ Rad su dodatno otežavali i novouspostavljeni međunarodni odnosi kao i činjenica da su mnoge tražene osobe ratne zločine počinile u više zemalja. U takvim okolnostima Državna komisija je uspostavila intenzivnu suradnju s UNWCC-om, koja je pokrenula registraciju tuđih državljana, optuženih za počinjenje ratnih zločina. Kompleksnost stanja na jugoslavenskom prostoru za vrijeme rata (različiti okupacijski sustavi, kvislinške države) i nemogućnost uspostave ujednačenih kriterija za rad republičkih komisija, odražavala se u neujednačenim mjerilima glede utvrđivanja ratnih zločina. Čini se da unatoč brojnim prikupljenim dokumentima i potpori brojnih institucija Državna komisija nije polučila željeni rezultat, a to je da se svi optuženici nađu pred sudom. Sveukupno gledano istraženi su gotovo svi teški ratni zločini koje „narod pamti“. S obzirom na ukupne uvjete, može se reći da su postignuti rezultati zadovoljavajući. No, pored stvarnih ratnih zločinaca i njihovih suradnika, među optuženima, zbog vrlo široke kvalifikacije ratnog zločina ili kolaboracije, našlo se i mnogo osoba koje su se zbog različitog političkog razmišljanja, radom u administraciji okupatorske vlasti ili klasne pripadnosti, našle na udaru režima, koji je u neposrednom poraću bio silovit i beskompromisan. U procesima, u kojima se sudilo za kolaboraciju mogu se zamijetiti i elementi revolucije čiji cilj je bio razvlašćivanje buržoazije i podržavanje privatne imovine kroz sekvestar i konfiskaciju – čime se osiguravalo stvaranje socijalno–ekonomske baze novog sustava.

SUMMARY

Establishing the Organs of the New Government: The Yugoslav/ Republic Commission for the Establishment of Crimes Committed by the Occupiers and their Supporters – Organization, Structure, Activities

At the end and in the immediate aftermath of World War II, a system for punishing war criminals was established. Thus the National Commission for the Establishment of Crimes Committed by the Occupiers and their Supporters was established in Yugoslavia on 30th November 1943. A similar organization was established on 18th May 1944 in Croatia for the same purpose: the Republic Commission for the Establishment of Crimes Committed by the Occupiers and their Supporters. Its goal was to collect data and material evidence to help determine the existence of and responsibility for crimes committed by the Axis occupation forces or their supporters before or during the war. The gathered evidence was used to determine the execution, type, time, place and method of a committed crime, after which a decision was made that served as a proposal for starting judicial proceedings. The development of such a network did not flow easily and ran into many problems (lack of funds or materials, inadequate number of workers, lack of expertise), both on the national

139 HDA, fond. 306 – ZKRZ GUZ, kut. 3, br. 237, 11. ožujka 1945.

and international level. The assigned tasks were extensive and, with regard to the situation, rather unrealistic, so that the Commission managed to detect only the greatest crimes. The totality of the material gives useful data on the establishment of a new government, particularly its investigating organs and their relationship towards real and potential opponents of the new government.

Key words: Yugoslav/Republic Commission for the Establishment of Crimes Committed by the Occupiers and their Supporters, World War II, investigating organs